

Dr Ryszarda Ewa Bernacka
Instytut Pedagogiki i Psychologii
WPIA
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Dr hab. Irena Pufal-Struzik, prof. UJK
Instytut Pedagogiki i Psychologii
WPIA
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Mgr Andrzej Zieja
Pedagog, nauczyciel

Jakość komunikacji między rodzicami i dziećmi w różnym stopniu zaangażowanymi w agresję elektroniczną

**The quality of communication between parents and children
with varying degrees of involvement in electronic aggression**

Abstrakt:

W artykule analizowano zależność pomiędzy jakością komunikowania się rodziców z dziećmi w różnym stopniu zaangażowanymi w agresję elektroniczną (sprawca, ofiara, sprawco-ofiara, brak zaangażowania w agresję). W badaniu zrealizowanym na dużej losowej próbie (N = 912) uczniów w wieku 15 - 18 lat mierzono ich udział w aktach agresji elektronicznej za pomocą Łódzkiego Kwestionariusza Rozpowszechniania Agresji Elektronicznej oraz sposoby komunikowania się z rodzicami za pomocą Kwestionariusza AW. Stwierdzono, że jest związek pomiędzy sposobami komunikowania się rodziców z dziećmi a rolą, jaką dzieci pełnią w aktach agresji elektronicznej. Najwięcej trudności w komunikacji z rodzicami mają sprawcy agresji elektronicznej a najmniej ofiary. Trudności i przeszkody w komunikacji częściej dotyczą interakcji dziecko - ojciec niż dziecko - matka. Ujawnione problemy w komunikacji rodziców z dziećmi (zwłaszcza sprawcami agresji) mogą wskazywać na przejawy dysfunkcyjności rodziny i tworzyć warunki do rozwoju zachowań agresywnych u dzieci. Omówiono ograniczenia badań.

Słowa kluczowe: agresja elektroniczna, komunikacja rodziców z dziećmi, trudności w komunikacji

Abstract:

The article analyzes the relationship between the quality of communication between parents and children with various degrees of involvement in electronic aggression (perpetrator, victim, perpetrator-victim, lack of involvement in aggression). In a study carried out on a large random sample (N = 912) of students aged 15 - 18, their participation in the acts of electronic aggression was measured with the use of the Łódź Questionnaire for Disseminating Electronic Aggression, and methods of communicating with parents were measured with the use of the AW Questionnaire. The research found that there is a relationship between the ways parents communicate with their children and the role that the children play in the acts of electronic aggression. The perpetrators of electronic aggression have the most difficulty in communicating with parents and the least - the victims. Difficulties and obstacles to communication are more often related to the child-father interaction than to the child-mother interaction. The problems revealed in the communication of parents with children (especially the perpetrators of aggression) may indicate signs of family dysfunction and create

conditions for the development of aggressive behavior in children. Research limitations are also discussed in the paper.

Key words: electronic aggression, communication of parents with children, difficulties in communication

Wprowadzenie

Współcześnie środowiskiem człowieka stał się świat informacji, który człowiek odbiera i przetwarza. Tempo napływu informacji jest tak duże, że ludzie odczuwają coraz więcej trudności z ich przyswojeniem i zrozumieniem. Dużą rolę w tych procesach odgrywają nowe media. W czasach społeczeństwa informacyjnego ludzie coraz częściej komunikują się za pomocą Internetu (Lin, Liu, Yuan, 2001; Liu, Ko, 2007). Obecnie globalna sieć jest jednym z istotniejszych nośników zmian cywilizacyjnych na świecie i zachodzi radykalna zmiana przestrzeni społecznej oraz kontekstu społecznego, w którym znajduje się jednostka. Niestety nie ma pełnej świadomości tego, iż globalna sieć stanowi środowisko wytwarzające warunki do ujawniania się różnych form patologii m.in. agresji (Prymak, 2014). Bowiem z jednej strony, niezaprzeczalna jest wartość informacyjno-komunikacyjna globalnej sieci w kontekście rozwoju interakcji społecznych i edukacji. Z drugiej strony, media są katalizatorem negatywnych treści i zachowań wśród młodzieży, czego przykładem może być właśnie agresja realizowana za pomocą współczesnych technologii komunikacyjnych (Siemieniecki, 2007, s. 233). Skala zjawiska wśród młodzieży jest dość znaczna a zagrożenia jakim podlegają przede wszystkim ofiary agresji w sieci uzasadniają potrzebę podejmowania badań w tym obszarze ze szczególnym uwzględnieniem roli czynników środowiska rodzinnego. W tym artykule, przedstawiono najczęściej występujące formy agresji elektronicznej w grupie badanych uczniów oraz, zgodnie z przywołanymi poglądami, zawartymi w literaturze przedmiotu, zaprezentowano wyniki dotyczące komunikacji rodziców i dzieci będących sprawcami, ofiarami bądź sprawco-ofiarami agresji elektronicznej. Przewidywane są różnice w komunikacji rodziców z dziećmi z wyodrębnionych grup.

1. Agresja elektroniczna - przejawy i zagrożenia

Zjawisko agresji elektronicznej czasem określanej jako „cyberprzemoc” (Pyżalski, 2009, s. 15), jest obecnie przedmiotem refleksji naukowej (m.in. Kowalski, 2008; Pyżalski, 2010, 2011, 2012, 2013a, 2014; Wojtasik, 2009). Jak zauważa J. Pyżalski (2010, s. 117): „Agresja elektroniczna najszerszej rozumiana jest jako taki zbiór wrogich zachowań, który realizowany jest za pomocą Internetu lub telefonów komórkowych, określanym zbiorczo jako tzw. nowe media lub współczesne technologie komunikacyjne”. Do najbardziej popularnych form cyberprzemocy należą: hejting, trollowanie, flaming, (cyber)stalking (Pyżalski, 2009). Te

przejawy agresji w sieci często prowadzą do naruszenia wizerunku lub czci ofiary lub określonej grupy, gróźb, włamań i kradzieży, długotrwałego nękania, obrażania, znieważania oraz stosowania wulgaryzmów czy nawet podszywania się (kradzież tożsamości). Podłożem psychologicznym podejmowania takich działań przez agresorów (sprawców agresji) może być m.in. czerpanie radości z wyrządzania krzywdy, chęć rozładowania frustracji, złości czy rozżalenia, chęć kreowania swojego wizerunku bądź ustalania (wzmacniania) pozycji w grupie. Czasem celem agresji jest chęć odwetu za doznane krzywdy. Do cech wyróżniających agresję elektroniczną należą: anonimowość (Bargh i in. 2002; David-Ferdon, Feldman, 2007; Li, 2007), ciągłość oddziaływania (Kowalski, Limber, 2007), nieograniczona lub tzw. niewidzialna publiczność (ang. invisible audience) (Patchin, Hinduja, 2006; Shariff, 2005; Strom, Strom, 2005), efekt kabiny pilota (Ybarra, Mitchell, 2004) czyli niemożność zobaczenia reakcji ofiary a tym samym brak świadomości krzywdzenia drugiej osoby, co w psychologii określa się mianem „wyobraźni dysocjacyjnej” (ang. dissociative imagination) (Suler, 2004) oraz łatwość atakowania nieznanymi ofiar (Pyżalski, 2009).

Najbardziej aktywnymi użytkownikami współczesnych technologii komunikacyjnych są uczniowie w wieku gimnazjalnym i ich dotyczą zarówno korzystne, jak i niekorzystne konsekwencje użytkowania sieci, w tym agresja elektroniczna. Według danych statystycznych opublikowanych przez agencję We Are Social (Global Digital Stats 2014-08) okazuje się, że w roku 2014 liczba użytkowników Internetu sięgnęła ponad 2,5mld, co stanowi blisko 35% światowej populacji. Zaś najnowszy raport tej agencji (Digital, 2109) wskazuje, że pomimo licznych kontrowersji wokół prywatności, hackingu, fałszywych wiadomości i wszystkich innych negatywnych aspektów życia w sieci, Internet i media społecznościowe cieszą się ogromną popularnością wśród użytkowników na całym świecie. Globalny wzrost cyfrowy nie wykazuje oznak spowolnienia, a milion nowych ludzi na całym świecie codziennie odwiedza Internet. Ten wzrost wyraźnie napędza korzystanie z mediów społecznościowych i jak się okazuje 45% ludności świata to obecnie użytkownicy mediów społecznościowych: aż 3,5 miliarda ludzi. Natomiast nasze krajowe dane Fundacji Centrum Badania Opinii Społecznej (Internauci 2014) wskazują, że od roku 2010 internauci stanowią w Polsce ponad połowę ogółu dorosłych, a w 2014 roku korzystanie z zasobów Internetu przynajmniej raz w tygodniu deklarowało blisko dwie trzecie badanych (63%). Średnia liczba godzin w tygodniu spędzanych online przez młodszą część polskiej populacji sięga 15 godzin. Jeszcze bardziej powszechne korzystanie z zasobów globalnej sieci deklaruje młodzież. Internet stwarza zupełnie nowe warunki komunikacji, wymagające odmiennego rozpatrywania niż radio czy telewizja. Przestrzeń wirtualna to przestrzeń interakcji stworzona przez sieć komputerową, jaką jest Internet. Jakby to ujął J. Baudrillard (za: Giddens, 2006, s. 766) w przestrzeni wirtualnej przestajemy być ludźmi, a stajemy się wiadomościami na ekranach monitorów innych użytkowników. O odmienności

internetowych i tradycyjnych sposobów porozumiewania się, świadczyć może sformułowanie przez internautów etykiety sieciowej (netykiety), która stanowi zbiór reguł porozumiewania się w obrębie sieci komputerowej (Grzenia, 2007, s. 179). Sieć jako środowisko, w którym działa człowiek może wpływać i wpływa na jego zachowanie (Wallace, 2005, s. 355). W sprzyjających okolicznościach – a takie zapewnia sieć – niemal każdy jest zdolny zrobić coś, co sam uzna za nietypowe dla siebie. O komunikacji interaktywnej mówimy wówczas, gdy w czasie rzeczywistym sprzężenie zwrotne pozwala odbiorcy wpłynąć na źródło i stale zmieniać transmitowany przekaz. Wszystkie możliwości komunikowania poprzez Internet łączy aktywna rola odbiorcy w procesie poszukiwania i przetwarzania informacji” (Kozłowska, 2006, s.62). Poszczególne kanały komunikacji (np. poczta elektroniczna, blogi, portale społecznościowe i in.) oprócz wszelkich korzyści, jakie wiążą się z ich wykorzystaniem, mogą być także wykorzystywane do realizacji cyberbullyingu (Kowalski, Limber, Agatson, 2010).

Dotychczas nie udało się wypracować dobrej teorii agresji elektronicznej (Tokunaga, 2010) a badacze coraz częściej koncentrują się na budowaniu modeli agresji, które integrują różne perspektywy teoretyczne, wychodząc z założenia, że jedna perspektywa teoretyczna nie pozwala zadowalająco wyjaśnić wielu czynników związanych z agresją od urodzenia do dorosłości. Natomiast, jeśli chodzi o rolę rodziny nie budzi wątpliwości fakt, że rodzina jest pierwszym i najważniejszym środowiskiem, w którym przebiega proces socjalizacji dziecka i w niej dokonuje się ukształtowanie pożądanych społecznie zachowań dzieci. W rodzinie rozwija się także poczucie wartości dziecka i relacje jakie nawiązuje z innymi (Ryś, 2011).

2. Komunikacja między rodzicami i dziećmi w rodzinie

Rodzina jako swoisty system, mający własną organizację, strukturę i zadania (Bertalanffy von, 1984), jasno określone normy i reguły stara się dostosować formy działań wychowawczych do aktualnych potrzeb dorastających dzieci, aby zapewnić im warunki do prawidłowego rozwoju osobowości (Maccoby, 1983). Procesy komunikacji interpersonalnej należą do istotnych uwarunkowań funkcjonowania członków rodziny. Z analizy modeli zdrowej (normalnej) rodziny wynika, że czynnikiem odróżniającym rodziny zdrowe od takich, które przejawiają znaczny stopień zakłóceń funkcjonowania, jest właściwy przebieg procesów informacyjnych bazujących na jasnej, otwartej komunikacji między członkami rodziny (Harwas-Napierała, 2006, s. 221). Interpersonalna komunikacja w podsystemie rodzice - dzieci jest podstawą kształtowania więzi (przywiązania) między rodzicami a dzieckiem. W okresie dorastania dzieci dokonuje się zasadnicza zmiana w zakresie ich komunikacji z rodzicami. Wiąże się ona z przekształcaniem niesymetrycznej, jak dotąd, chociaż (od początku) wzajemnej w bardziej symetryczną, partnerską relację między nimi. Owo przekształcanie się relacji między rodzicami a dzieckiem, a tym samym i komunikacji

jest procesem trudnym dla obu stron i może być źródłem konfliktów między rodzicami i dorastającym dzieckiem w jego dążeniu do uzyskania większej autonomii i samodzielności (tamże, s. 230 - 232). Szczególnie ważne w komunikowaniu się rodziców z dziećmi, zwłaszcza w dyskusji, negocjowaniu i dialogu są: wzajemna akceptacja, wiarygodność, poszanowanie intymności, równych zobowiązań, rzetelnej informacji, współdecydowania i humoru, bowiem te formy komunikacji przyspieszają kształtowanie się relacji wzajemności (tamże, s. 231; Grochocimska, 2007, s. 16). Jeśli brakuje porozumienia z rodzicami młodzież zbyt wcześnie poszukuje i doświadcza autonomii wśród rówieśników, szuka wsparcia wśród nowych znajomych (Szwedo, Mikami, Allen, 2010), często z negatywnymi tego konsekwencjami (Goldstein, 2005). Także występowanie zachowań dewiacyjnych, w tym agresywnych w środowisku rówieśniczym zwiększa ryzyko negatywnego wpływu na dorastającego niezależnie od płci (Williams, Conger, Blozis, 2007). Agresja młodzieży spowodowana jest różnymi czynnikami osobowymi, sytuacyjnymi, społecznymi. Nie sposób przytoczyć licznych badań nad związkiem patologii w rodzinie z destrukcyjnym zachowaniem się dziecka (m.in. Ostaszewski i in., 2006; Ostaszewski i in., 2009). Badania wskazują na występowanie u dzieci z tych rodzin depresji, lęku społecznego, preferowanie przez dzieci komunikacji zapośredniczonej zamiast komunikacji twarzą w twarz, szukanie przyjaciół i wsparcia w środowisku online (Szwedo, Mikami, Allen, 2010). Okazuje się także, że dyscyplina karna (zwłaszcza kary fizyczne) i niski poziom spójności w oddziaływaniach wychowawczych rodziców powodują problemy w zachowaniu się dzieci (zachowania opozycyjne, zachowania agresywne lub wieloproblemowe: opozycyjne, agresywne i nadpobudliwe). Również niski poziom ciepła rodzicielskiego i zaangażowania różnicuje dzieci zachowujące się buntowniczo i agresywnie od dzieci nie przejawiających takich zachowań. Warto jednak podkreślić, że dzieci nadpobudliwe, zachowujące się opozycyjnie lub agresywnie są trudne do wychowania, co może prowokować rodziców do stosowania karnej dyscypliny (Stormshak i in., 2000). Badania pokazują także, że wraz ze wzrostem agresywnego zachowania rodziców wobec dzieci sprawiających trudności wychowawcze pojawiają się coraz poważniejsze problemy w ich zachowaniu (np. Strassberg i in., 1994). Ujawniono, iż wczesne deficyty w zakresie ciepła emocjonalnego i zaangażowania rodziców w interakcjach z dzieckiem mogą mieć kluczowe znaczenie dla rozwoju zarówno zachowań opozycyjnych, jak i agresywnych u dzieci (Greenberg, Speltz, 1988). Wśród społecznych przyczyn zaburzonych zachowań u dzieci istotne znaczenie mają ich złe relacje z rodzicami (Gaś, 1994; Harwas - Napierała, 2006; McNeely, Falci, 2004), które często uwidaczniają się we wzajemnej komunikacji (Michiels i in., 2008). Komunikacja jest bowiem „najpotężniejszym czynnikiem determinującym rodzaj relacji z innymi ludźmi i własny rozwój” (Satir, 2002, s. 56).

3. Badania własne

3.1. Cel

Celem badań było określenie związku pomiędzy jakością komunikacji rodziców z dziećmi w różnym stopniu zaangażowanymi w agresję elektroniczną: sprawcy, ofiary, sprawco-ofiary oraz dzieci niezaangażowane w akty agresji.

Postawiono następujące pytania badawcze:

- Czy istnieje związek pomiędzy jakością komunikowania się rodziców i dzieci będących sprawcami, ofiarami, sprawco-ofiarami bądź osobami niezaangażowanymi w agresję elektroniczną?
- Jakie są różnice w jakości komunikowania się matek i ojców z dziećmi będącymi sprawcami, ofiarami, sprawco-ofiarami bądź niezaangażowanymi w agresję elektroniczną?

3.2. Materiał i metoda

Badania przeprowadzono w szkołach województwa świętokrzyskiego. W badaniu uczestniczyła losowo wybrana młodzież w wieku 15-18 lat (89,79% stanowią uczniowie mający 16 lat; 59,03% stanowią kobiety, 40,97% mężczyźni). Próba liczyła 912 osób. Odrzucono 21 niekompletnych ankiet i do analizy wykorzystano kwestionariusze wypełnione przez 891 osób. Próba ma charakter złożony (Francuz, Mackiewicz, 2007, s. 92). Kryterium doboru było losowanie grupowe, zgodnie z którym pobieranie próby polega na wcześniejszym określeniu dużych zbiorowości (zwanymi grupami) a następnie losowaniu określonej liczby grup (Frankfort-Nachmias, Nachmias, 2001, s. 204).

Do pomiaru agresji elektronicznej wśród badanych uczniów zastosowano opracowany przez J. Pyżalskiego (2009) Łódzki Kwestionariusz Rozpowszechniania Agresji Elektronicznej (ŁKRAE)¹. Obszerny kwestionariusz umożliwia określenie zakresu i stopnia zaangażowania osób badanych w zjawisko agresji elektronicznej w rolach: sprawcy bądź/ i ofiary oraz umożliwia określenie tożsamości ofiar i sprawców. Do oceny jakości komunikacji rodziców z dziećmi użyto autorskiego Kwestionariusza AW opracowanego przez A. Zięję, z którego w tym artykule wykorzystano tylko stwierdzenia, które dotyczą wzajemnej komunikacji pomiędzy rodzicami i dziećmi.

¹ Badania wśród uczniów przeprowadził, pod kierunkiem naukowym dr hab. Ireny Pufal-Struzik, mgr Andrzej Zięja po uzyskaniu zgody autora ŁKRAE na wykorzystanie tego narzędzia. Badania nie były sponsorowane.

3.3. Prezentacja wyników badań

Przed przystąpieniem do przedstawienia rezultatów, pozwalających na udzielenie odpowiedzi na postawione pytania badawcze wykorzystano wyniki w ŁKRAE do wyodrębnienia z próby grup uczniów będących sprawcami, ofiarami agresji elektronicznej, sprawco-ofiarami bądź osobami nieangażującymi się w agresję elektroniczną. Sprawców agresji wyłoniono ze względu na: formę aktu agresji jakiego się dopuścili (złośliwe i ośmieszające komentarze wypowiedzi na forum internetowym, wysyłanie krótkich wiadomości tekstowych (SMS) z treścią obrażającą lub wywołującą lęk u odbiorcy, rozpowszechnianie w sieci prawdziwych lub spreparowanych wiadomości tekstowych, filmów, zdjęć kompromitujących inne osoby, włamanie się do czyjejs pocztą internetowej i upublicznianie uzyskanych tam wiadomości, wysyłanie złośliwych lub agresywnych wiadomości z cudzego telefonu /konta internetowego/ komunikatora, bez zgody właściciela, próby wyłudzenia informacji pod fałszywym nazwiskiem, wysyłanie wyzwisk, wulgaryzmów do danej osoby, złośliwych wiadomości, gróźb, materiałów zainfekowanych wirusem, świadome wykluczanie i izolowanie uczestnika forum internetowego w debacie publicznej), liczbę powtarzanych aktów agresji (od „nie było” do „4 i więcej razy w ciągu roku”), odbiorcę agresji (przyjaciel/przyjaciółka, znajomy/znajoma ze szkoły, osiedla, osoba znana z Internetu, osoba całkowicie nieznaną, nauczyciel, inna znajoma osoba, były chłopak/dziewczyna, osoba „pokrzywdzona”, osoba znana (celebryta), grupa ludzi) oraz intencję (zamierzony efekt) (wyrządzenie krzywdy, żart, chęć zaimponowania komuś). Ofiary różnych rodzajów agresji elektronicznej wyodrębniono analogicznie ze względu na: formę doświadczonych aktów agresji, liczbę doświadczonych aktów agresji, sprawcę agresji oraz reakcję na akt agresji (złość, lęk, rozpacz, poczucie osamotnienia, inne odczucie wskazane przez osobę). Natomiast sprawco-ofiary to osoby, które zarówno dokonywały, jak i doświadczwały aktów agresji, często w odwecie. Liczebności poszczególnych grup są następujące: sprawcy (n=161), ofiary (n=102), sprawco-ofiary (n=387) oraz osoby niezaangażowane w agresję elektroniczną (n=241). Do grupy sprawców zakwalifikowano badanych, którzy w stwierdzeniach opisujących czynności związane z rozpowszechnianiem sprawstwa elektronicznego przyznali, że zdarzyło im się zachowywać w podobny sposób, ale nigdy nie doświadczyli tego rodzaju zachowań ze strony innych. Grupę ofiar tworzą gimnazjaliści, którzy w stwierdzeniach opisujących symptomy wiktyimizacji przyznali, że zdarzyło im się doświadczyc agresji w cyberprzestrzeni, chociaż nigdy sami nie byli autorami zachowań agresywnych w cyberprzestrzeni. Z kolei w najliczniejszej (43,43% ogółu) grupie sprawco-ofiar znajdują się osoby, które dokonywały aktów agresji elektronicznej, a jednocześnie same doświadczwały tego typu zachowań ze strony innych. Natomiast osoby niezaangażowane w agresję elektroniczną to uczniowie, którzy nigdy nie

zachowali się agresywnie w przestrzeni elektronicznej oraz nigdy nie doświadczyli agresji elektronicznej. Okazuje się, że aż 72,95% (z n = 891) badanej młodzieży doświadczyło agresji elektronicznej, oczywiście o różnej skali.

Ze względu na ograniczoną objętość artykułu nie było możliwe zaprezentowanie wszystkich bardzo obszernych i szczegółowych danych z badania kwestionariuszem ŁKRAE. Ograniczono się zatem do zaprezentowania wyłącznie najważniejszych wyników związanych z tematem. Rozkład wyników w zakresie sprawstwa agresji elektronicznej wskazuje, że jego najpowszechniejszą formą deklarowaną przez badanych uczniów są wyzwiska na czacie (29,74%). Ze względu na częstotliwość występowania kolejnymi formami sprawstwa są: obrażanie/wyzywanie podczas gier online (26,49%), przykre/ośmieszające komentarze na forum internetowym (19,64%), oraz wysyłanie nieprzyjemnych treści lub linków do takich treści i wysyłanie nieprzyjemnych treści przez komunikator (po 16,84%). Najrzadziej (2,81%) deklarowanymi przez badanych formami sprawstwa agresji elektronicznej są: zakładanie strony internetowej w nieprzyjemny sposób przedstawiającej inną osobę, wysyłanie na portal randkowy/towarzyski fałszywych ogłoszeń z danymi innych osób (3,03%) oraz przerobienie i umieszczenie w Internecie zdjęć/filmów źle przedstawiających inną osobę (4,71%) i wysyłanie obraźliwych/zastraszających wiadomości za pomocą poczty internetowej (4,71%).

Natomiast wyniki doświadczanej przez badaną młodzież wiktymizacji w agresji elektronicznej, wskazują, że jej najpowszechniejszą formą są wyzwiska na czacie (24,24%). Następnie: przykre komentarze o ofierze na forum internetowym (21,66%), obrażanie/wyzwiska w trakcie gry online (18,63%), przykre komentarze profilu na portalach typu nasza - klasa lub blogu (17,73%). Najrzadziej (2,13%) uczniowie-ofiary agresji byli ośmieszani poprzez założenie fałszywego konta na portalu typu nasza - klasa. Następnie: umieszczenie fałszywego ogłoszenia na profilu towarzyskim/randkowym (3,14%) oraz umieszczenie/rozpowszechnianie w Internecie, zmodyfikowanego w niekorzystny sposób zdjęcia osoby lub filmu z nią.

W badaniu wyłoniono także najliczniejszą grupę sprawco-ofiar oraz grupę uczniów niezaangażowanych w agresję elektroniczną. Sprawców agresji wyłoniono ze względu na: formę aktu agresji jakiej się dopuścił (złośliwe i ośmieszające komentarze wypowiedzi na forum internetowym, wysyłanie krótkich wiadomości tekstowych (SMS) z treścią obrażającą lub wywołującą lęk u odbiorcy, rozpowszechnianie w sieci prawdziwych lub spreparowanych wiadomości tekstowych, filmów, zdjęć kompromitujących inne osoby, włamanie się do czyjejs poczty internetowej i upublicznianie uzyskanych tam wiadomości, wysyłanie złośliwych lub agresywnych wiadomości z cudzego telefonu /konta internetowego/ komunikatora, bez zgody właściciela, próby wyłudzenia informacji pod fałszywym nazwiskiem, wysyłanie wyzwisk, wulgaryzmów do danej osoby, złośliwych wiadomości, gróźb, materiałów zainfekowanych wirusem, świadome wykluczanie

i izolowanie uczestnika forum internetowego w debacie publicznej), liczbę powtarzanych aktów agresji (od „nie było” do „4 i więcej razy w ciągu roku”), odbiorcę agresji (przyjaciół/przyjaciółka, znajomy/znajoma ze szkoły, osiedla, osoba znana z Internetu, osoba całkowicie nieznana, nauczyciel, inna znajoma osoba, były chłopak/dziewczyna, osoba „pokrzywdzona”, osoba znana (celebryta), grupa ludzi) oraz intencję (zamierzony efekt) (wyrządzenie krzywdy, żart, chęć zaimponowania komuś). Ofiary różnych rodzajów agresji elektronicznej wyodrębniono analogicznie ze względu na: formę doświadczonych aktów agresji, liczbę doświadczonych aktów agresji, sprawcę agresji oraz reakcję na akt agresji (złość, lęk, rozpacz, poczucie osamotnienia, inne odczucie wskazane przez osobę). Natomiast sprawco-ofiary to osoby, które zarówno dokonywały, jak i doświadczały aktów agresji, często w odwecie. Liczebności poszczególnych grup są następujące: sprawcy (n=161), ofiary (n=102), sprawco-ofiary (n=387) oraz osoby niezaangażowane w agresję elektroniczną (n=241). Do grupy sprawców zakwalifikowano badanych, którzy w stwierdzeniach opisujących czynności związane z rozpowszechnianiem sprawstwa elektronicznego przyznali, że zdarzyło im się zachowywać w podobny sposób, ale nigdy nie doświadczyli tego rodzaju zachowań ze strony innych. Grupę ofiar tworzą gimnazjaliści, którzy w stwierdzeniach opisujących symptomy wiktyimizacji przyznali, że zdarzyło im się doświadczyć agresji w cyberprzestrzeni, chociaż nigdy sami nie byli autorami zachowań agresywnych w cyberprzestrzeni. Z kolei w najliczniejszej (43,43% ogółu) grupie sprawco-ofiar znajdują się osoby, które dokonywały aktów agresji elektronicznej, a jednocześnie same doświadczyły tego typu zachowań ze strony innych. Natomiast osoby niezaangażowane w agresję elektroniczną to uczniowie, którzy nigdy nie zachowali się agresywnie w przestrzeni elektronicznej oraz nigdy nie doświadczyli agresji elektronicznej. Okazuje się, że aż 72,95% (z n = 891) badanej młodzieży doświadczyło agresji elektronicznej w różnej skali.

Następnym krokiem w analizie było sprawdzenie czy są istotne zależności pomiędzy zmiennymi odpowiadającymi poszczególnym obszarom komunikacji rodziców z dziećmi (sprawcami, ofiarami, sprawco-ofiarami bądź niezaangażowanymi w agresję elektroniczną). Ocenę jakości rozmów z rodzicami dokonywały dzieci. Istotność testowano za pomocą statystyki chi-kwadrat, której wartości zawarto w tabelach poniżej. Ze względu na występujące braki w odpowiedziach na pytania w Kwestionariuszu AW część z nich nie wzięto pod uwagę w analizie i ostatecznie komunikację z matką analizowano w próbie 882 osób, a z ojcem w próbie 835 osób.

Zależności istotne statystycznie obserwujemy w odniesieniu do wszystkich elementów komunikacji pomiędzy matką a rolą badanego w agresji elektronicznej: sprawca, ofiara, sprawco-ofiara bądź osoba niezaangażowana w agresję.

Tabela 1. Zależności pomiędzy zaangażowaniem badanych w agresję elektroniczną a odczuwaną przez nich jakością komunikacji z matką (n=882)

STWIERDZENIA	<i>chi</i> ²	<i>df</i>	<i>R</i> _c
Mogę dyskutować ze swoją matką na temat moich przekonań bez poczucia wstydu czy skrępowania	26,371**	12	0,21
Gdybym był w trudnej sytuacji mógłbym o tym powiedzieć mojej matce	49,729*	12	0,29
Moja matka jest zawsze dobrą słuchaczką w rozmowie	31,707*	9	0,23
Nie sprawia mi trudności otwarte wyrażanie matce swoich uczuć	42,297*	12	0,27
Moja matka wie, co ja czuję, bez pytania się o to	72,470*	12	0,34
Sprawia mi trudność dyskutowanie z moją matką o trudnych problemach	42,506*	12	0,27
Czasami obawiam się zapytać matkę o coś, czego chcę się dowiedzieć	94,198*	12	0,39
Czasami trudno mi wierzyć we wszystko, co matka mówi do mnie	124,38*	12	0,44
Są tematy, których unikam w dyskusjach z moją matką	43,301*	12	0,27
Moja matka obraża mnie, gdy jest na mnie zła	63,284*	12	0,32

Opracowanie własne; **p*<.01. ***p*<.05.

Wyniki analizy wskazują, iż sprawco-ofiary najczęściej uważają, że ich komunikacja z matką jest co najmniej dobra i wyraża się w dyskusowaniu z nią na temat własnych przekonań bez poczucia wstydu czy skrępowania. Najczęściej niski lub bardzo niski poziom jakości komunikacji z matką w tym zakresie dostrzegają sprawcy agresji elektronicznej. Badani niezaangażowani w agresję elektroniczną oceniają jako co najmniej dobrą otwartość w rozmowach z matką na tematy trudne. Najmniej pozytywnie oceniają ten aspekt komunikacji z matką sprawco-ofiary. Badani będący ofiarami agresji najczęściej matkę uważają za dobrą słuchaczkę w rozmowie oraz osobę otwartą na ich uczucia. Natomiast najgorzej jakość komunikacji z matką w tych obszarach oceniają sprawcy agresji elektronicznej.

Badani będący ofiarami agresji elektronicznej częściej wysoko oceniają rozmowy z matką na temat ich uczuć (matka z łatwością zauważa co czują), zaś oceny niskie komunikacji w tym zakresie częściej występowały u sprawco-ofiar agresji. Więcej trudności w dyskusowaniu z matką o trudnych problemach deklarują ofiary agresji elektronicznej, zaś najbardziej zadowoleni z komunikacji z matką w tym obszarze są sprawco-ofiary. Obawy przed zadawaniem pytań matkom najczęściej towarzyszą sprawcom, a najrzadziej sprawco-ofiarom agresji elektronicznej. Trudności komunikacyjne, jak brak zaufania do matki oraz obraźliwe komunikaty wysyłane przez nią do dziecka najczęściej sygnalizują badani

niezaangażowani w agresję elektroniczną, natomiast najmniej tego rodzaju trudności zauważają sprawco-ofiary agresji elektronicznej. Z kolei bariery komunikacyjne, polegające na unikaniu w dyskusjach z matką wybranych tematów najrzadziej dostrzegają badani niezaangażowani w agresję elektroniczną.

W całej próbie odsetek odpowiedzi świadczących o dobrej i bardzo dobrej jakości komunikacji osób badanych z matką zawiera się w przedziale od 43% (z N=882; dotyczy stwierdzenia *Moja matka wie, co ja czuję, bez pytania się o to*) do 67% (z N=882; w przypadku stwierdzenia *Gdybym był w trudnej sytuacji mógłbym o tym powiedzieć mojej matce*). Z kolei odsetek odpowiedzi wskazujących na wysoce nasilone (kategorie odpowiedzi *zgadzam się i zdecydowanie zgadzam się* łącznie) występowanie barier komunikacyjnych w relacjach z matkami waha się od 24% (z N=882; dotyczy stwierdzenia *Są tematy, których unikam w dyskusjach z moją matką*) do 62% (z N=882; w przypadku stwierdzenia *Moja matka obraża mnie gdy jest na mnie zła*).

Tabela 2. Zależności pomiędzy zaangażowaniem badanych w agresję elektroniczną a odczuwaną przez nich jakością komunikacji z ojcem (n=835)

STWIERDZENIA	chi2	df	RC
Mogę dyskutować z moim ojcem na temat przekonań bez poczucia wstydu czy skrępowania	20,666**	9	0,19
Gdybym był w trudnej sytuacji mógłbym o tym powiedzieć mojemu ojcu	41,000*	12	0,27
Mój ojciec jest zawsze dobrym słuchaczem w rozmowie	26,188**	12	0,22
Nie sprawia mi trudności otwarte wyrażanie ojcu swoich uczuć	73,164*	9	0,35
Mój ojciec wie, co ja czuję, bez pytania się o to	51,720*	9	0,30
Sprawia mi trudność dyskutowanie z moim ojcem o trudnych problemach	45,073*	9	0,28
Czasami obawiam się zapytać ojca o coś, czego chcę się dowiedzieć	78,048*	9	0,37
Czasami trudno mi wierzyć we wszystko, co ojciec mówi do mnie	82,564*	9	0,37
Są tematy, których unikam w dyskusjach z moim ojcem	49,029*	12	0,29
Mój ojciec obraża mnie, gdy jest na mnie zły	88,598*	12	0,39

Osoby niezaangażowane w agresję elektroniczną komunikację z ojcem (dyskutowanie na temat swoich przekonań bez poczucia wstydu czy skrępowania) najczęściej oceniają jako dobrą lub bardzo dobrą, w odróżnieniu od badanych z grupy sprawców agresji, którzy najczęściej oceniają ją źle lub bardzo źle. Podobnie dobrze badani

niezaangażowani w agresję oceniają otwartość w komunikacji z ojcem w trudnej dla dziecka sytuacji, zaś najgorzej ten obszar komunikacji z ojcem oceniają sprawco-ofiary.

Ojca jako dobrego słuchacza w rozmowie oraz osobę otwartą na „odczytywanie” uczuć u dziecka najczęściej charakteryzują badani ofiary agresji elektronicznej. Najgorzej rolę ojca jako dobrego słuchacza oceniają sprawco-ofiary. Natomiast sprawcy agresji elektronicznej najniżej w porównaniu z osobami z innych grup oceniają otwartość ojca na wyrażanie przez dziecko swoich uczuć.

Ofiary agresji elektronicznej najwyższej oceniają jakość komunikacji z ojcem w zakresie umiejętności odczytywania co czuje dziecko, zaś oceny niskie jakości komunikacji w tym obszarze dominują w grupie sprawco-ofiar agresji. Inaczej jest w przypadku oceny dotyczącej trudności w dyskusowaniu z ojcem o trudnych problemach, bowiem okazuje się, że takie trudności najczęściej deklarują ofiary agresji elektronicznej, zaś najwyższej oceniają sprawność w komunikacji z ojcem w tym obszarze sprawco-ofiary agresji elektronicznej.

Obawy przed zadawaniem pytań ojcu najczęściej odczuwają sprawcy, a najrzadziej sprawco-ofiary agresji elektronicznej. Bariere komunikacyjną, jaką jest brak zaufania do ojca najczęściej odczuwają ofiary agresji, zaś w najmniejszym stopniu bariera ta wpływa na jakość komunikacji z ojcem w odczuciu sprawco-ofiar agresji elektronicznej. Obrażające wypowiedzi ojca najczęściej słyszą badani będący sprawcami agresji elektronicznej, natomiast najmniej tego rodzaju trudności w relacjach z ojcem zauważają osoby niezaangażowane w agresję elektroniczną. Bariery komunikacyjne, polegające na unikaniu w dyskusjach z ojcem wybranych tematów najrzadziej dostrzegają sprawcy agresji elektronicznej, a najlepiej oceniają komunikację z ojcem w tym zakresie osoby niezaangażowane w agresję elektroniczną.

Podsumowując, w całej próbie odsetek odpowiedzi świadczących o dobrej i bardzo dobrej jakości komunikacji w relacjach badanych osób z ojcami zawiera się w przedziale od 33% (z N=835; dotyczy stwierdzenia *Mój ojciec wie, co ja czuję, bez pytania się o to*) do 55% (z N=835; w przypadku stwierdzenia *Mój ojciec jest zawsze dobrym słuchaczem w rozmowie*). Odnotowany zakres odsetka odpowiedzi jest mniejszy niż w przypadku matek, co może świadczyć o lepszej jakości komunikacji pomiędzy badanymi osobami i matkami niż ojcami. Z kolei odsetek odpowiedzi wskazujących na wysoce nasilone (kategorie odpowiedzi *zgadzam się i zdecydowanie zgadzam się łącznie*) występowanie barier komunikacyjnych w relacjach z ojcami waha się od 25% (z N=835; dotyczy stwierdzenia *Są tematy, których unikam w dyskusjach z moim ojcem*) do 57% (z N=835; w przypadku stwierdzenia *Mój ojciec obraża mnie, gdy jest na mnie zły*). W przypadku odczuwania przez gimnazjalistów barier komunikacyjnych zakres odsetka odpowiedzi świadczących o ich występowaniu w kontaktach z rodzicami jest podobny w odniesieniu do komunikacji z matką i ojcem.

Konkluzje końcowe

Uzyskane rezultaty wskazują na występowanie istotnych zależności między stopniem zaangażowania badanych uczniów w agresję elektroniczną a ich oceną jakości komunikowania się z rodzicami (Pyżalski, 2013b). Stwierdzono także różnice w jakości komunikacji z matką i z ojcem, w zależności od stopnia zaangażowania badanych osób w akty agresji elektronicznej.

Wyniki analizy pokazują, że w komunikacji z matką sprawcy agresji elektronicznej odczuwają liczne trudności i napotykają przeszkody. Czują się skrępowani i zawstydzeni, gdy rozmawiają z matką o swoich własnych ważnych przekonaniach i opiniach (por. także Grzesiuk, Trzebińska, 1978). Mają trudności w rozmawianiu z matką na trudne tematy, czują, że nie są słuchani przez matkę, że jest mało otwarta na ich uczucia oraz trudno jej zadawać pytania. Osoby będące ofiarami agresji wysoko u matek oceniają umiejętność słuchania (matka - dobry odbiorca komunikatów) oraz otwartość na uczucia dziecka. Pewne trudności odczuwają, gdy muszą w rozmowie z matką poruszać tematy trudne dla nich. Sprawco-ofiary agresji wysoko oceniają jakość komunikacji z matką pod względem możliwości swobodnego, nieskrępowanego rozmawiania o swoich przekonaniach, otwartości w dyskusjach o sprawach trudnych, swobodnego zadawania pytań matce, dużego zaufania do matki, braku komunikatów obrażających dziecko. Natomiast krytycznie oceniają umiejętność słuchania ich wypowiedzi przez matkę, odczytywania komunikatów o ich uczuciach, stopień zaufania, jakim matkę obdarzają oraz zdarzające się ze strony matki komunikaty obraźliwe. Badani niezaangażowani w agresję elektroniczną uważają, że ich matki są otwarte na rozmowę także o sprawach trudnych, ale nie mają do matki pełnego zaufania, dlatego w rozmowie z nią unikają poruszania niektórych tematów.

Wyniki dotyczące oceny przez badanych jakości komunikacji z ojcami wskazują, że: sprawcy agresji odczuwają najwięcej trudności w prezentowaniu ojcu swoich przekonań, otwartym wyrażaniu swoich uczuć, zadawaniu pytań ojcu oraz odbieraniu obrażających ich komunikatów ze strony ojca. Szczególnie komunikaty o sile destrukcyjnej prowadzą do poniżenia dziecka, które swoją frustrację może próbować wyrazić w aktach agresji skierowanych wobec innych osób (Gordon, 1994). Natomiast, nie odczuwają przeszkód w rozmawianiu z ojcem na wybrane tematy. Ofiary agresji uważają ojca za dobrego słuchacza, potrafiącego rozpoznawać ich uczucia, ale nie jest im łatwo rozmawiać z ojcem o problemach trudnych, ponieważ nie ufają mu w pełni. Sprawco-ofiary agresji elektronicznej mają zastrzeżenia do otwartości ojca w rozmowie, małej umiejętności słuchania oraz odczytywania uczuć dziecka. Natomiast mogą z ojcem poruszać tematy trudne, o wszystko pytać, mają do niego zaufanie. Badani niezaangażowani w agresję elektroniczną wysoko oceniają: możliwość swobodnego, bez wstydu i skrępowania rozmawiania z ojcem o swoich przekonaniach, zadawania pytań, rozmawiania o trudnej

sytuacji, w jakiej znajdują się, jak również rozmawiania na tematy trudne bądź dowolnie przez dziecko proponowane. Badani z tej grupy nie słyszeli od ojców wypowiedzi, które obrażałyby ich.

Podsumowując: na bazie przeprowadzonych analiz i dokonanych ustaleń można stwierdzić, iż sposoby komunikowania się osób badanych ze swoimi matkami jakościowo są lepsze niż z ojcami i mają bardziej interakcyjny charakter. Najgorzej przebiega komunikacja z matką i z ojcem w grupie sprawców agresji elektronicznej i - jak można przypuszczać - jest to czynnik sygnalizujący liczne problemy we wzajemnych relacjach dzieci i rodziców w tych rodzinach, które być może nie są systemami w pełni funkcjonalnymi (Gaś, 1994; Nowak, 2012). Jak wiadomo, w systemach rodzinnych nie w pełni funkcjonalnych są warunki sprzyjające rozwijaniu się zachowań agresywnych u młodzieży (Greenberg, Speltz, 1988; Grochocimska, 2007; Harwas-Napierała, 2006; McNeely, Falci, 2004; Pyżalski, 2013b; Szwedo, Mikami, Allen, 2010 i in.).

Ograniczeniem przedstawionych badań jest nieuwzględnienie - poza komunikacją rodziców z dziećmi - wielu innych czynników kontekstowych (style wychowania, struktura rodziny i in.) i indywidualnych (np. temperament dziecka), które wpływają na rozwój zachowań agresywnych u dzieci i młodzieży. Ponieważ rodzice mogą reagować na negatywne zachowania dzieci (bunt, agresja) irytacją i wrogością, utrwalając w ten sposób ich zachowania problemowe (Sroufe, 1989) zachodzi potrzeba badania interakcji między wczesnymi przejawami temperamentu dziecka a zachowaniami rodziców i późniejszym wsparciem z ich strony w kierunku rozwiązywania problemów wychowawczych z dziećmi.

Wyniki zaprezentowanego badania przynajmniej częściowo wyjaśniają relację między rodzicielskim sposobem komunikowania się ze swoimi dziećmi a stopniem ich zaangażowania w agresję elektroniczną. Jednak korelacyjny charakter analiz ogranicza interpretację i wymaga dużej ostrożności w formułowaniu wniosków. Dodatkowym utrudnieniem jest mała liczba badań nad tym zjawiskiem i różnorodność stosowanych przez badaczy narzędzi pomiarowych, co utrudniło dokonywanie porównań. Wydaje się również, że zdecydowanie więcej informacji na temat komunikacji rodziców z dziećmi, która naszym zdaniem, jest kluczem do poznania zjawisk psychospołecznych zachodzących w rodzinie, przyniosłyby badania podłużne. Ponadto, w przyszłych badaniach należałoby wykorzystać standaryzowane narzędzia do oceny jakości komunikacji między rodzicami i dziećmi.

Przeprowadzone badania upoważniają do bardziej ogólnego wniosku, iż wszelkie negatywne zjawiska w rodzinie ujawniające się w komunikacji wewnątrzrodzinnej mogą rzutować na jakość wychowania dziecka i jego zachowanie. Jeśli zaburza się więź dziecka z rodzicami, pojawiają się trudności w porozumieniu się (brak umiejętności słuchania, brak otwartości w rozmowie, brak zaufania i życzliwości, niezrozumienie potrzeb dziecka) wówczas pogłębia się dystans między rodzicami a dziećmi, pogarsza się samopoczucie

dziecka, które czuje się osamotnione, często też buntuje się, czego wyrazem mogą być zachowania ryzykowne, także w sieci.

Bibliografia:

- Bargh, J.A., McKenna, K.Y.A., Fitzsimons, G.M. (2002). Can You See the Real Me? Activation and Expression of the "True Self" on the Internet, *Journal of Social Issues*, 58, s. 33-48.
- Bertalanffy, von L. (1984). *Ogólna teoria systemów. Podstawy, rozwój, zastosowania*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- David-Ferdon, C., Feldman, M.H. (2007). Electronic media, violence and adolescents: An emerging public health problem, *Journal of Adolescent Health*, 41(6), s. 1-5.
- Frankfort-Nachmias, Ch., Nachmias, D. (2001). *Metody badawcze w naukach społecznych*, Poznań: Wyd. ZYSK I S-KA.
- Gaś, Z.B. (1994). *Uzależnienia: skuteczność programów profilaktyki*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Giddens, A. (2012). *Socjologia*, Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Gordon, T. (1994). *Wychowanie bez porażek*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Goldstein, S. E., Davis-Kean, P.E., Eccles, J.S. (2005). Parents, peers, and problem behavior: A longitudinal investigation of the impact of relationship perceptions and characteristics on the development of adolescent problem behavior, *Developmental Psychology*, 41(2), s. 401-413.
- Greenberg, M.T., Speltz, M.L. (1988). The preschool years, (w:) *Clinical implications of attachment*, J. Belsky, T. Nezworski (eds.), Contributions of attachment theory to the understanding of conduct problems during, 177-218. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Grochocimska, R. (2007). *Przemoc wobec dziecka w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym*, Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego.
- Grzenia, J. (2007). *Komunikacja językowa w Internecie*. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Grzesiuk, L., Trzebińska, E. (1978). *Jak ludzie porozumiewają się?*, Warszawa: Wydawnictwo Nasza Księgarnia.
- Harwas-Napierała, B. (2006). Komunikacja w rodzinie ujmowanej jako system w relacji rodzice - dzieci, *Roczniki Socjologii Rodziny XVII.*, 221 - 233.
- Kozłowska, A., (2006). *Oddziaływanie Mass Mediów*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza.
- Kowalski, R.M., Limber, S.P. (2007). Electronic bullying among middle school students, *Journal of Adolescent Health*, 41(6), 22-30.
- Kowalski, R.M., Limber, S.P., Agatson, P.W. (2010). *Cyberprzemoc wśród dzieci i młodzieży*, Kraków: Wyd. UJ.
- Li, Q. (2007). Bullying in the new playground, *Australasian Journal of Educational Technology*, 23(4), 435-455.
- Lin, S.S.J., Liu, E.Z.F., Yuan, S.M. (2001). Web-based peer assessment: Does attitude influence achievement?, *IEEE Transactions on Education*, 44(2), 246-251.
- Liu, E.Z.F., Ko, H.W. (2007). Implementation and evaluation of an e-tutor program, *„WSEAS Transactions on Communications”*, nr 6(4), 547-552.

- Maccoby, E.E., Francuz, P., Mackiewicz, R. (2007), *Liczy nie wiedzą skąd pochodzą. Przewodnik po metodologii i statystyce nie tylko dla psychologów. Wyd. II*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Martin, J.A. (1983). Socialization in the context of the family: parent-child interaction, (w:) *Handbook of child psychology. Socialization, personality, and social development*, P.H. Mussen, E.M. Hetherington (eds.), 1-101, New York: Wiley.
- McNeely, C. A., Falci, C. (2004). School Connectedness and the Transition Into and Out of Health Risk Behavior among Adolescents: A Comparison of Social Belonging and Teacher Support, *Journal of School Health*, 74(7), 284-292.
- Michiels, D., Grietens, H., Onghena, P., Kuppens, S., Patchin, J., Hinduja, S. (2006). Bullies move beyond the schoolyard: a preliminary look at cyberbullying, *Youth Violence and Juvenile Justice*, 4(2), 148-169.
- Nowak, B.M., (2012). *Rodzina w kryzysie. Studium resocjalizacyjne*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ostaszewski, K., Bobrowski, M., Kocoń, K., Okulicz-Kozaryn, K., Pisarska, A. (2009). *Raport techniczny realizacji projektu badawczego p.n. Monitorowanie zachowań ryzykownych młodzieży. Badania mokotowskie*, Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii w Warszawie, Zakład Psychologii i Promocji Zdrowia Psychicznego, Pracownia Profilaktyki Młodzieżowej „Pro-M”.
- Prymak, T. (2014). O patologii i zagrożeniach cyfrowego pokolenia, *Problemy Wczesnej Edukacji*, 4 (27), 143-148.
- Pyżalski, J. (2010). Polscy nauczyciele i uczniowie a agresja elektroniczna - zarys teoretyczny i najnowsze wyniki badań, (w:) *Człowiek i uzależnienia*, M. Jędrzejko, D. Sarzała (red.), 117-134, Pułtusk - Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA- JR.
- Pyżalski, J. (2011). *Agresja elektroniczna wśród dzieci i młodzieży*, Sopot: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Pyżalski, J. (2012). *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Pyżalski, J. (2013a). Beyond Peer Cyberbullying - Involvement of Polish adolescents in different kinds of electronic aggression, *Studia Edukacyjne*, 28, 147-167.
- Pyżalski, J. (2013b). Rodzina i szkoła a przeciwdziałanie zaangażowaniu młodych ludzi w ryzykowne zachowania online, *Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 12(1), 99-109.
- Pyżalski, J., Schultze-Krumbholz, A., Göbel, K., Scheithauer, H., Brighi, A., Guarini, A., Haralambos, T., Barkoukis, V., Plichta, P., Del Rey, R., Casas, J.A., Thompson, F., Smith, P.K. (2014). A comparison of classification approaches for cyberbullying and traditional bullying using data from six European countries, *Journal of School Violence*, 14, 47-65.
- Ryś, M. (2011). Kształtowanie się poczucia własnej wartości i relacji z innymi w różnych systemach rodzinnych, *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio*, 6 (2), 64-83.
- Satir, V. (2000). *Rodzina: tu powstaje człowiek*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Shariff, S. (2005). Keeping schools out of the court: legally defensible models of leadership, *The Educational Forum*, 68(3), 222-233.
- Siemieniecki B., (2007). Media a patologia, (w:) *Pedagogika medialna*, B. Siemieniecki (red.), 204 - 233), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Sroufe, L.A. (1989), Pathways to adaptation and maladaptation: Psychopathology as a developmental deviation, (w:) *Rochester symposium on development psychopathology*. Vol. 1, D. Cicchetti (ed.), 13 – 40, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Stormshak, E.A., Bierman, K.L., McMahon, R.J., Lengua, L.J. (2000). Parenting Practices and Child Disruptive Behavior Problems in Early Elementary School, *Journal Clinical Child Psychology*. 29 (1), 17–29.
- Strassberg, Z, Dodge, K.A., Pettit, G.S., Bates, J.E. (1994). Spanking in the home and children's subsequent aggression toward kindergarten peers. *Development and Psychopathology*, 6, 445–461.
- Strom, P.S., Strom, R.D. (2005). When teens turn cyberbullies, *The Educational Digest*, 71(4), 35-41.
- Suler, J. (2004). The online disinhibition effect, *Cyberpsychology and Behavior*, 7(3), 321- 326.
- Szwedo, D.E., Mikami, A.Y., Allen, J.P. (2010). Qualities of peer relations on social networking websites: Predictions from negative mother-teen interactions. *Journal of Research on Adolescence*, 21(3), 595–607.
- Tokunaga, R.S. (2010). Following you home from school: A critical review and synthesis of research on cyberbullying victimization, *Computers in Human Behavior*, 26 (3), 277-287.
- Wallace, P. (2005). *Psychologia Internetu*, Poznań: Wydawnictwo Rebis.
- Williams, S.T., Conger, K.J., Blozis, S.A. (2007). The development of interpersonal aggression during adolescence: the importance of parents, siblings, and family economics, *Child Development*, 78(5), 1526–1542.
- Wojtasik, Ł. (2009). Przemoc rówieśnicza z użyciem mediów elektronicznych –wprowadzenie do problematyki. *Dziecko Krzywdzone. Teoria, Badania, Praktyka*, 1 (26), 7-11.
- Ybarra, M.L., Mitchell, K.J., Lenhart, A. (2010). Cyberbullying research in the United States, (w:) *Cyberbullying: A cross-national comparison*, J.A. Mora- Merchan, T. Jager, (eds.), 81 – 87, Landau: Verlag Empirische Padagogik.

Źródła internetowe:

- Global Digital Stats 2014-08 /<http://wearesocial.net/blog/2014/08/global-social-media-users-pass-2-billion/> Pobrano: 20.05.2019.
- Digital 2109 /<https://wearesocial.com/global-digital-report-2019/> Pobrano: 20.05.2019.
- Internauci 2014, Komunikat z badań CBOS nr 82/2014.
/www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2014/K_082_14.PDF / Pobrano: 21.05.2019.